

Farkas János László

MTA Filozófiai Intézete
Budapest V., Szemere u. 19.

1. Mindenki által óhajtott és senki által nem kívánt folyamat részesei vagyunk egyszerre: mindenki óhajtja a piacgazdaság kiépülését, senki sem kívánja a kultúra lepusztulását, amely, úgy látszik, vele jár. Ez a kettős érzemény arra indít, hogy mielőtt végleg elválnánk A tőké-től, egy búcsúpillantást vessünk rá.

Két szempontból igazolja ez a helyzet Marx felfogását. Az egyik: hogy az áru kategóriáját alapvetőbbnek tartotta, mint a magántulajdonét. A gazdasági reform 1968-ban azzal indult, hogy az "áru- és pénzviszonyok" megerősítésével hatékonyabbá akarta tenni a "szocialista tulajdon" működését. Az eredmény: hogy felrobbantotta azt. A másik: hogy ez a fejlődés barbár formákkal jár és igaz emberi tartalmak meghamisításával.

Van egy harmadik szempont, amely viszont Marx elsőpró cáfolatát hozza, és magyarázza a búcsút tőle: hogy sorra csődöt mondott és az emberi értékek még nagyobb pusztulását váltotta ki minden kísérlet, amely az áru kategóriájának kiiktatásával vagy visszaszorításával próbált hatékony gazdaságot szervezni.

2. Marx legfőbb érve az árutermelő gazdaság ellen, hogy a viszonyokat, amelyek között folyik, ködössé, átlátszatlaná teszi; illetve a feje tetejére állítja, amennyiben az ember saját termékeit rajta uralkodó hatalomként mutatja be. Marx a vallási misztifikációhoz hasonló jelenséget lát ebben, és árufetiszmusnak nevezi azt. Mindazt a társadalmi formációt pedig, amely nem az árutermelés alapján szerveződik, gazdasági viszonyaiban átlátszónak ("átlátszóan egyszerűnek" vagy "átlátszóan ésszerűnek") minősíti.

3. Egy társadalmi alakulat áttekinthetősége olyan gyakorlati szempont, amely a klasszikus szerzőktől fogva tárgya az államelméleti értekezéseknek. Arisztotelész például a Politiká-ban azt fejtegeti, hogy a városállam területre és lélekszámra nézve akkora legyen, hogy az "autarkeiával rendelkező élet szempontjából jól át lehessen tekinteni". A marxi "Durchsichtigkeit" rímél erre, de nem elhanyagolható különbségekkel. Az autark élet terét Arisztotelész végesre és jól körülhatároltra fogja; Marx az egyetemes érintkezés perspektívájába igyekszik állítani a maga eszményi berendezkedését. A végesség e meghaladása pedig az "átlátszó" jelző révén metaforikusan szembe van állítva a keresztény vallás misztikusnak ítélt transzcendenciájával, amelyet Marx következetesen mint "ködöset", mint "homályost" ír le. Az átlátszóság így világszemléleti-ontológiai mellékjelentést kap.

Érzésünket megerősíti, hogy a "durchsichtig" szó Hegelnél, Marx egyik legfőbb gondolati forrásánál elég rendszeresen előfordul, ha nem is mint kifejezett logikai kategória, de kulcsfontosságú helyeken. Például a Logika ama pontján, ahol Hegel azt igyekszik kimutatni, hogy a szubsztancia meghatározása szükségképpen átvezet a fogalom fogalmához. A fogalom tehát a kifejtett szubsztancia, s Hegel ezt a kifejlést a valóság ontológiailag jellemezhető folyamatának fogja föl. "A fogalomban tehát megnyílt a szabadság birodalma. Az oksági viszonyban álló szubsztanciák szükségszerűen hatottak egymásra, de homályosak voltak egymásnak. Homályuk most eloszlott, mert míg korábban csak fennálltak magukban, fennállásuk most tételezetté vált, s ezáltal önmagának átlátszó világossággá lett. Ez a fogalommá felszabadult szubsztancia." Hegel nem annyira azt akarja mondani, hogy a fogalomban a világ átlátszó lesz a számunkra, hanem inkább azt, hogy rajtunk keresztül átlátszó lesz önmaga számára. A világosság rajtunk keresztül ott van a világban.

Marx - A tőke egy másik nevezetes helyén - épp a "szabadság birodalma" kifejezéssel jellemzi azt a világtörténelmi perspektívát, hogy az emberiség valódi élete a kellően szabályozott anyagi termelésen - a "szükségszerűség birodalmán" - kívül bontakozhat ki mint önértékű kulturális erőfeszítés, szabad öntevékenység.

4. A továbbiakban szeretnék különbséget tenni áttekinthető (átlátható) és átlátszó között. Áttekinthető: az, amit látunk, és akkor, ha jól láthatóak benne a részletek és azok összefüggései, egymáshoz viszonyított helyzete; ez pedig feltételezi, hogy az egész belefér egyetlen pillantásba vagy körülnézésbe. Áttekinthető a *clare et distincte* felfogott összetett dolog. Az "átlátszó" viszont egy másik minőség neve is lehet, és ez a minőség nem azon jelenik meg, amit látunk. Ami átlátszó, azon át, rajta keresztül pillanthatjuk meg azt, amit látunk, látásunk-nézésünk voltaképpen céltárgyát.

Az "áttekinthető" tehát inkább az elvontság felé visz: egyfajta rendezettségre utal, amely a szemlélet számára képes megnyilvánulni - az intellektuális szemlélet talál benne kielégülést. Az átlátszóság viszont inkább érzékminőség, bár fura, negatív módon az: azt fejezi ki, hogy az illető tárgynak nincs szemmel felfogható minősége, így nem áll az útjában annak, hogy a mögötte lévő tárgyat észrevegyük. Ugyanakkor nem semmi, hanem épp az átlátszó: levegő, víz, üveg vagy éter - a láthatóság más-más halmazállapotú közege.

A különbséget úgy is kifejezhetjük, hogy az egyik a látható minőségek közül azzal tart rokonságot, amit alaknak nevezünk: egyfajta "Gestaltqualität"; a másik, az átlátszó pedig inkább a szín kategóriájába tartozik. Arisztotelész a világosságot mint az átlátszó közeg színét definiálta.

Ahhoz, hogy meglássunk valamit, ami eddig rejtve volt szemünk előtt, az kell, hogy átlátszóvá tegyünk, ami közte és köztünk van. A megvilágosodás: az átlátszatlan átlátszóvá válik.

5. Az átlátszóságnak ez a fenomenológiája lehet a kiindulás ahhoz, hogy e filozófiai (és költői) hagyományban fel-felbukkanó metafora jelentését kifejtsük: igazi ELMOHA. Arisztotelész az érzékelésről írván rámutat, hogy a látáshoz a látószerven és a látható tárgyon kívül szükség van az átlátszó közegre. Utóbbin nagyjából azt érti, amit ma a távolság és a megvilágítás feltételére választunk szét. Felfogása szerint a tárgyészlelés más fakultásainál is szükség van az átlátszóval analóg közeg közbeiktatására. Ez a kontakt érzékelésnél, mint amilyen a tapintás, látszólag nem áll. Arisztotelész azonban rámutat, hogy (1) egy ráncboruló hártya anyagán keresztül is érezzük a külső tárgyak behatását, az tehát olyan közeg, mint a látásnál az átlátszó; (2) ha nem fed külső réteg, bőrünk-húsunk közvetíti a tapintást. A tapintás nem a külső testfelületen történik, a tapintás szerve valahol belül van, egy szívközei pontban, és egész testünk abba a státuszba kerül, mint a látásban a szem és a látvány közti levegő. A testünk és a külső közeg határának relativizálását Arisztotelész azzal teszi teljessé, hogy felveti: a látás-hallás is a tapintáshoz hasonló struktúrát mutatna, ha a levegő, melyen át ez a két észlelés történik, hozzánk volna növe.

Szeretném mindezt úgy összefoglalni, hogy a tárgyészlelésben egész valónkkal átlátszóvá válunk. Nem valaki más néz vagy tapint át rajtunk keresztül - azt, ha előfordul, kellemetlennek érezzük és védekezünk ellene -, hanem mi magunk. Átlátszóvá válásunk a tárgy megjelenésének innenső, belső oldala. Az észlelés kifelé fordul, tárgyat ér; de egyben befelé terjed, a közbülső átlátszóvá válik - magának vagy a tárgynak, ahogy vesszük.

6. Elemzésünk a külső és a belső fény relativizálása felé mutat. Mindkettő rávetül például Wittgenstein bevezető megjegyzésére (Philosophische Bemerkungen): "Könyvem szelleme más, mint az európai és amerikai civilizáció mindünket sodró nagy áramé. Ez utóbbi a haladásban nyilvánul meg, mind nagyobb és bonyolultabb struktúrák építésében. Az a másik bármely struktúránál világosságra és átlátszóságra tör. Ez a világot perifériája felől - sokféleségében - akarja megragadni, amaz centrumában - lényegében. Ezért ez alakulatot rak alakulatra, s így fokról fokra mind távolabbra emelkedik, míg amaz marad, ahol van, és mindig ugyanazt akarja megragadni."

A Wittgenstein-féle "átlátszóság" e civilizáció-kritikai értelme bizvást párhuzamba állítható Marx árufetisizmus-bírálatával. De nem annak vallás ellen forduló élével. Wittgenstein így folytatja: "Ez a könyv Isten dicsőségére íródott - mondanám, de ez ma szédelgés volna, mert nem értenék helyesen." Wittgenstein nem részletezi, mi volna a helyes értés. Csak arra utal, hogy a szerzőre nézvést mit jelentsen mindez: próbálja megtisztítani magát minden hiúságtól.

Vagyis lényét felkészíteni - misztikusok módján - a megvilágosodásra. Nem ugyan a mindent elöntő, minden tárgyi formát megolvasztó misztikus fény által. Wittgenstein a végsőig a legszikárabb áttekinthetőségre tör, s ez változik átlátszóvá azáltal, hogy megpróbál átlátni rajta. Az áttekinthetőségen át az áttekinthetőség határát látjuk meg: azt, hogy valami hatalmasabba van - vagyunk - beleformálva.

7. Az árutermelés - vagyis a piacgazdaság - kategóriáinak és intézményeinek újrakonstitúcióját azzal szorgalmazzák, hogy általa áttekinthetőbb lesz a gazdaság, mint a kezelhetetlenné kuszálódott szocialista viszonyok között. Pedig egyelőre ezt a folyamatot mint egy új, egy másik átlátszatlanság körének húzódását, ránk ereszkedését éljük meg. Ez a közeg nem alkalmas az "autark életre", mert köreinket állandó külső hatások dúlják föl. Nem alkalmas a személyiség anyagi gondoktól szabad önkifejtésére, mert a külső létbizonytalanság nem hagy magunkra. De míg a régi átlátszatlanságból váltig ki akartunk keveredni, az újba inkább bedobhatjuk magunkat, mert míg a régi a szabályok tökéletlensége miatt támadt, az újat inkább spontaneitásunk gerjeszti. És amennyiben mi beleformálódunk, a potenciális átlátszóság körei létesülnek benne.

Irodalmi tájékoztató

Marx az "átlátszóságról": A tőke I. Marx és Engels Művei (=MEM) 23. kötet. Budapest: Kossuth, 1986. 79. és 81. o.
- a "szabadság birodalmáról": A tőke III. MEM 25. 772.o.

Hegel a szubsztancia és a fogalom viszonyáról: A logika tudománya. Budapest: Akadémiai 1957. II. 192. o. Az általam adott idézet Szemere Samu fordításának szabad parafrázisa.

Arisztotelész a városállam áttekinthetőségéről: Politika VII. könyv 4-5. fejezet. Az idézet Szabó Miklós fordításában: Budapest, Gondolat 1969. 324. o.
- az átlátszó közegről: A lélek II. könyv 7. fejezet
- a tapintás közege a hús: uo. 11. fejezet.
Vö. Lélekképzési írások. Budapest: Európa 1988. Steiger Kornél fordításában.

Wittgenstein a struktúrák átlátszóságáról: Philosophische Bemerkungen. Oxford: Blackwell, 1964. Ed. by Rush Rhees. Az idézett bevezető megjegyzés kelte: 1930. november.